

RESTITUTIO (II): TEZAUURUL MEDIEVAL DE LA LAZ (JUD. ALBA)

Cristian Ioan POPA*
Valentin TODESCU**

Restitutio (II): The Laz Medieval Hoard (Alba County)

Abstract. *Around 1879, a hoard was discovered in the village of Laz (Alba). The pieces were found under a rock near the village, in a hole covered with a slab and consisted of gold (a chain and rings), silver (two signet rings, a silver “crown” decorated with crosses, silver beads with flowers, a fibula, a bracelet, a belt, pearl-shaped beads) and coins. The discovery was described in detail by Albert Amlacher in 1889. On the basis of the Agnus Dei ring, we believe that the hoard is from the Middle Ages and was part of a Saxon female ceremonial garment worn by the elite of the Sebeș area. The hoard could have been hidden in the context of the Turkish raids in either 1438 or 1479.*

Keywords: *gold and silver hoard, female ceremonial wear, Agnus Dei ring, Laz, Middle Ages.*

Cuvinte-cheie: *tezaur din aur și argint, port ceremonial feminin, inel Agnus Dei, Laz, Evul Mediu.*

Introducere

Recuperarea unor informații arheologice vechi, indiferent de natura lor, de acuratețe sau relevanță, rămâne în continuare una dintre îndatoririle arheologului. Cu atât mai importantă este cu cât ea aruncă lumină în zone văduvite de o cunoaștere istorică suficientă și chiar completează, în chip fericit, posibile scenarii din epoci fără istorie. Cu patru ani în urmă publicam un studiu dedicat unor descoperiri preistorice, de la Blandiana, rămase inedite în arhivă¹, deși ele au circulat cu certitudine la un moment dat, într-un grup restrâns de specialiști. Ne-am propus de atunci să continuăm un astfel de demers, cu această a doua parte. O astfel de *restitutio* vizează acum o descoperire arheologică realizată în secolul al XIX-lea, în hotarul satului Laz (com. Săsciori, jud. Alba), complet ignorată de istoriografia arheologică a secolului XX.

Tezaurul de la Laz: locul și descoperirea

Unul dintre istoricii din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu contribuții esențiale la istoria și arheologia spațiului dintre Sebeș și Orăștie, a fost Albert Amlacher. Editor al multor documente privitoare la scaunul Orăștie², dar și narator desăvârșit al unor drumeții pline de detalii istorice,

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: cristian.popa@uab.ro.

** Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: valentin.todescu@uab.ro.

¹ Popa 2020.

² Amlacher 1879a; Amlacher 1879b; Amlacher 1880.

etnografice și arheologice³, Amlacher rămâne un nume cu semnalări ce încă au nevoie de o cunoaștere în cercurile științifice. Pentru arheologia și istoria Văii Cugirului deja am exploatat acest bogat tezaur de informații cuprins mai cu seamă în relatarea călătoriei sale prin Munții Șureanu⁴. Rămâne să ne aplecăm acum asupra unor descoperiri arheologice de pe Valea Sebeșului, cu privire expresă asupra celor de la Laz. Relatările lui Albert Amlacher, pentru cei mai puțin familiarizați cu contribuția sa publicată în anuarul Asociației Carpatine Transilvane din Sibiu (*Jahrbuch des siebenbürgischen Karpathen-Vereins*), prezintă traseul unei drumeții pornite din Sebeș prin satele din zonele înalte, ajungând până pe plaiurile alpine ale Șureanului. După Petrești și Sebeșel, acolo de unde încep culmile dealurilor, Amlacher zăbovește mai mult cu prezentarea zonei, remarcând prezența unor fortificații, care continuă în amonte și la Căpâlna.

Obiectul acestui studiu este o comoară, pe care Amlacher o amintește cu mai multe detalii, având șansa cunoașterii ei din insistențele ghidului pe care Amlacher l-a avut în amintita drumeție. Acesta i-a propus distinsului său companion să viziteze și un loc, aflat nu departe de cetatea Lazului, pe care o părăsiseră: „Acum trebuie să vedeți locul, domnule, unde fratele meu a găsit comoara”. Din relatare rezultă că, după vizitarea fortificației din pământ și lemn de la Laz, cei doi nu s-au întors pe calea pe care au urcat, ci au coborât pe o potecă ce se îndrepta în direcția sud-vest spre râul Sebeș. Au ajuns într-o zonă stâncoasă și, trecând peste bucățile de roci desprinse, pe un versant abrupt, au ajuns la o stâncă proeminentă, din care s-a format un grohotiș pe panta spre râu. Locul descoperirii comorii poate fi reconstituit și cu ajutorul altui reper oferit de Amlacher la coborâre: locul în care râul Sebeș se apropia mult de drum, la stânga drumului în amonte, în capătul viilor, deasupra unei troițe acoperite se ridica o stâncă, aceeași cu cea la poalele căreia s-a găsit tezaurul. Posibil, poteca a coborât prin locul numit de localnici azi *Muchia cu Schini*, iar locul stâncos al descoperirii trebuie identificat sub toponimul *Coraghia*, ca reper fiind și azi aceeași cruce aflată lângă drum⁵.

Prin urmare, arealul descoperirii se restrânge la zona de stânci aflate la sud de satul Laz, respectiv la poalele sud-vestice ale dealului pe care se află cetatea medievală, situată în extremitatea nordică a unui brâu stâncos documentat între satele Laz și Căpâlna. Din păcate, troița amintită în anul 1889 la marginea drumului, în capătul viilor, nu este marcată pe hărțile vremii respective, ca să o putem include azi ca reper topografic.

Cât privește data descoperirii, aceasta se poate reconstitui din discuția dintre cei doi călători, fiind amintită de Amlacher în două rânduri: la zece ani

³ Amlacher 1889.

⁴ Popa 2011, p. 381-382, 385.

⁵ Vezi pentru toponim Haida 2006, p. 159. Există totuși o anumită nesiguranță în folosirea unui anume toponim, din cauză că localnicii, inclusiv cei în vârstă, fac azi confuzii între numele de locuri (informații Călin Budău din Laz).

distanță în urmă de la vizitarea locului, astfel încât dacă istoricul sas și-a publicat excursia în același an, ar rezulta anul 1879⁶. Conform relatărilor ghidului lui Amlacher, cei care au găsit comoara erau trei români din zonă. Numele acestora au fost Constantin Simtea, Zaharie Onu Faur și Ilie Florea (grafiate la 1889 ca: *Constandin Simtea, Saharie Oni Faur, Ilie Flori*). Însoțitorul lui Amlacher era frate cu Constantin și avem bănuiala rezonabilă că era din Laz, iar numele său complet era George Simtea⁷.

Tezaurul de la Laz: contextul și compoziție

Ghidul George Simtea povestea că cei trei descoperitori, aflați în zonă într-o duminică pentru a culege frăguțe, sărind de bucurie că au dat de o zonă bogată în fructe și-au dat seama că ceva gol sună sub picioarele unuia dintre ei. Constantin Simtea a observat ceva strălucind sub o piatră lată și mare, spălată de ploi, ce s-a dovedit ulterior a fi un nasture din argint. Cei trei au tras atunci lespedea ce acoperea o scobitură în stâncă, dezvelită cu mare efort doar pe jumătate. Din pământul amestecat cu bucăți de stâncă spartă aceștia au scos mai multe obiecte din metal prețios:

„[...] un lanț și inele de aur, numeroase mărgele de argint cu flori frumos reliefate pe ele și, în cele din urmă, o coroană de argint oarecum deteriorată (făcută dintr-o țesătură de argint), cu cruci și plăcuțe”.

Plecând acasă după unelte de săpat, locul celor trei a fost luat de alți tovarăși de-ai lor, care, văzându-i, au scormonit și ei și ar mai fi dat de „o serie de perle și, așa cum se spune, bani. După aceea, aproape tot satul a ieșit afară. Dar nu s-a mai găsit nimic”⁸.

Desigur, de la bun început se pune întrebarea: ce s-a întâmplat cu descoperirile și cât de veridice sunt informațiile prezentate de George Simtea, prin intermediul lui Amlacher? Despre soarta descoperirilor, istoricul a întrebat chiar pe însoțitorul său, primind răspunsul că în afara unei brățări și a câtorva inele, ajunse în Sebeș în posesia unui anume domn Forstrates din Abrud, restul obiectelor prețioase s-au vândut în Alba Iulia, probabil pentru a fi topite sau revândute unor colecționari. Cu acest prilej, Amlacher a oferit și câteva date esențiale pentru reconstituirea compoziției tezaurului, datării sale, dar și, extrem de important, în privința stabilirii pe fond a autenticității descoperirii. Astfel, pentru a se convinge că nu este o simplă legendă cu comori, acesta l-a identificat pe Forstrates, cel care încă mai păstra, într-adevăr, câteva bijuterii, pe care le și descrie. Cele mai numeroase piese aflate

⁶ Amlacher 1889, p. 38-39.

⁷ Ipoteza că ar fi vorba de localnici din Laz poate fi întărită de faptul că, la doi ani distanță, în raportul secțiunii Sebeș a Asociației Carpatine Transilvane, vorbindu-se de pădurarii folosiți ca ghizi în munții din sudul Transilvaniei, între cei premiați se număra și „Z. Simtea din Laz” (*Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpathenvereins*, XI, 1891, p. 81), probabil același sau din familie cu ghidul nostru.

⁸ Amlacher 1889, p. 38-39.

în posesia sa erau mai mulți nasturi din argint goi în interior, unii netezi, alții purtând decor. Inelele, considerate sigilare, se păstrau în număr de două, ambele din argint, dintre care unul a fost și descris ca având pe *chaton* scena Mielului Domnului cu steagul Învierii. O ultimă bijuterie descrisă și ea sumar era o agrafă de palton din argint, despre care se menționa doar că era „extrem de frumoasă”. Nu știm dacă tot cu acest prilej i-a fost arătată istoricului și „coroana”, în care Amlacher a recunoscut cu ușurință, o spune chiar el, o piesă de port, probabil o cingătoare. Dintre bunurile găsite de alți săteni care au căutat în groapa comorii sunt menționate „perle” și „se spune, bani”⁹.

Punând cap la cap informațiile recuperate de A. Amlacher, din cele știute la un deceniu de la descoperire, tezaurul era format din următoarele obiecte:

- un lanț din aur;
- inele din aur;
- două inele sigilare din argint, dintre care unul cu imaginea *Agnus Dei*;
- o piesă lucrată din țesătură de argint, deteriorată, ornamentată cu cruci și plăcuțe, interpretată ca o coroană;
- o agrafă din argint de palton;
- mărgelile de argint cu flori reliefate;
- o brățară;
- o cureaua de femeie;
- „perle”;
- „bani”.

Din toate aceste date se conturează, cu suficientă claritate, ascunderea unor bijuterii și piese vestimentare de preț din aur și argint, dar și monede. Suntem în fața unui caz tipic de comoară (în limbajul popular), respectiv tezaur (în limbajul de specialitate). Cele mai multe dintre obiecte par a fi cele pentru costum ceremonial, care decorau gâtul și pieptul, respectiv, mărgelile de argint cu flori, un lanț din aur sau „perle”. Pentru zona brâului amintim posibila curea de femeie, caz în care trebuie să vedem o cingătoare specifică portului săsoaicelor. Mai multe inele din aur și argint erau purtate pe degete, unele, cum este cel cu un miel și steag, fiind interpretate ca inele sigilare, folosite, teoretic, inclusiv pentru autentificarea unor documente. Tot dintre podoabele de mână face parte și brățara, amintită lapidar. La urmă am lăsat agrafa din argint „extrem de frumoasă”, piesă care putea avea o dublă utilitate: cea de prindere a unui palton, cum spune Amlacher, sau doar decorativă, nefiind exclus ca piesa să fie similară podoabei centrale, purtată de femei la gât, numit *Heftel*. Însă, posibila explicație a agrafei ar putea veni dintr-o descriere lăsată în intervalul 1656-1658 de călătorul Conrad Jacob Hiltebrandt, care, vorbind de sași, spunea că:

⁹ Amlacher 1889, p. 38-39.

„Femeile, așa cum am văzut la Sebeș și la Cluj poartă la piept un trandafir mare de argint aurit, de obicei bătut cu peruzele, pe care-l numesc agrafă, și cu care-și acoperă sânul, dar agrafele sunt, după cum afirmă Frölich, atât de grele, încât, dacă o femeie sau fată se apleacă oricât de puțin, sânii goi ies de îndată la iveală [...]”¹⁰.

Ceea ce însă putem spune este că amintirea comorii nu s-a șters curând din memoria colectivă a sătenilor. La circa trei decenii distanță în timp, preotul Constantin Oancea din Cioara (actuala Săliște, jud. Alba), un asiduu și pasionat culegător de informații istorice și arheologice, consemna și el descoperirea, plasată însă pe înălțimea cetății Lazului:

„În cetatea Lazului s-a găsit o coroană de argint cu inscripție. Dar Românul când află ceva nu spune la nime nimic. A vândut-o la un jidan din Alba Iulia cu 40 fl. (După cum mi-a spus un om care a văzut-o ar fi avut inscripția: 375, anul, plus inscripția)”¹¹.

Preotul Oancea, în cele câteva date despre comoară, introduce două informații noi: găsirea izolată a unei coroane din argint în cetatea Lazului, precum și inscripția pe care aceasta ar fi avut-o cu anul 375. Motivul comun cu informațiile lui Amlacher este dat de satul descoperirii (Laz), vinderea obiectelor prețioase unui evreu din Alba Iulia și găsirea ei de un român.

Între articolul lui A. Amlacher și nota istorică a lui C. Oancea se interpune o altă semnalare, datorată cunoscutului etnograf Antal Herrmann. Acesta insera și el într-un studiu dedicat comorilor, publicat în anul 1893, informația citată de la Amlacher, că „lângă satul Laz, a fost găsită recent o comoară sub un vârf stâncos, care a ajuns parțial în Alba Iulia și parțial în posesia lui Forstrates din Abrudbánya”¹².

Interpretare. Posibilul context istoric și cronologic

În mod evident, un tezaur format din piese din argint și aur, conținând inele, mărgel, un lanț, o brățară și o coroană realizată din țesătură de argint, deteriorată, dar pe care se vedeau cruci și plăcuțe (și posibil chiar o inscripție), nu poate fi ignorat de comunitatea științifică. Precauția în a opera cu informații atât de vechi trebuie să primeze, motiv pentru care încercarea de a identifica bunurile din tezaurul de la Laz cu artefacte deja știute devine destul de hazardată. Fără îndoială, corelarea celor două surse (Amlacher și Oancea) complică mai degrabă decât să restrângă plaja posibilelor datări și, implicit, interpretări într-un anumit context istoric. Dar efortul merită făcut.

Prima explicație oferită în sensul unei atribuirii cronologice și chiar etnice a fost formulată de către A. Amlacher. Acesta considera obiectele care

¹⁰ *Călători străini* 1973, p. 579-580.

¹¹ Oancea 1907a, p. 164.

¹² Herrmann 1893, p. 387.

formau comoara ca aparținând vechilor sași, prin similitudinile menționate în dreptul unuia, pe care îl vedea ca piesă de centură săsească¹³.

Probabil cea mai incitantă este cea denumită „coroană”. Din descrierea sa, era lucrată din argint, respectiv „țesătură de argint”, cu piese decorative, la Amlacher prezentate ca fiind plăcuțe și cruci. Nu putem elimina complet detaliul extrem de incitant prezent la Oancea: pe coroană se afla o inscripție și anul 375. În mod evident că acest ultim detaliu are implicații nu doar asupra datării, ci am spune asupra momentului ascunderii comorii. Și, așa cum subliniam mai sus, din cauză că am risca prea mult să ne hazardăm în găsirea unor analogii și interpretări pe artefacte pierdute demult și poate greșit memorate sau descrise de cei care le-au văzut la momentul respectiv, asupra acestei posibile datări vom reveni mai jos. Însă, interpretarea conferită tezaurului prin prezența prezumtivei coroane ca un tezaur regal, credem că nu ar face decât să ducă discuția pe un tărâm fără niciun argument solid. Și aici, Amlacher credem că face lumină, spunând că a văzut și „coroana”, descriind-o sumar, conform celor deja precizate mai sus.

În atare condiții, cel mai relevant în căutarea unor repere cronologice rămâne aproape exclusiv unul dintre inelele sigilare, respectiv cel care are descrisă imaginea de pe *chaton*: un miel cu steagul Învierii¹⁴. Simbolistica Mielului lui Dumnezeu (*Agnus Dei*), ca reprezentare a lui Isus jertfit pe cruce, a prins forme variate, de la cele creștine timpurii, la cele moderne. În Anglia, de pildă, se apreciază că aceste inele erau purtate adeseori de cei care se avântau în comerțul peste mări¹⁵, fapt ce poate aminti de timpurile paleocreștine, când multe mărfuri erau sigilate cu imaginea Bunului Păstor ținând în spate mielul – *Agnus Dei*. Astfel de sigilii din plumb au circulat și la Dunărea de Jos, sosite din Asia Mică, precum cel găsit la Noviodunum, din secolul al IV-lea, sau cel de la Sucidava Moesica¹⁶.

În Evul Mediu, inelele cu *Agnus Dei* sunt prezente în Ungaria încă din timpul dinastiei arpadiene, însă niciodată în descoperiri anterioare invaziei tătare. Pe lângă descoperirile din aur, cu loc necunoscut, datate la finele secolului al XIII-lea¹⁷, important este tezaurul de la Gesti, ce conține două

¹³ Amlacher 1889, p. 39.

¹⁴ Pentru posibile analogii, vezi un inel licitat în Marea Britanie, cu imaginea mielului cu steag și inscripție gotică (fig. 5), considerat ca inel episcopal și datat cca. 1200-1300 (<https://www.invaluable.com/auction-lot/medieval-bishops-ring-with-agnus-dei-and-inscript-144-c-2bc4acab9f>, accesat la 17.10.2024), anterior deținut de un colecționar (Peter Szuhay), care susținea că provenea din Ungaria (<https://www.peterszuhay.com/ads/hungarian-medieval-silver-ring/>, accesat la 17.10.2024).

¹⁵ Rickard 1947, p. 189, 193.

¹⁶ Chiriac 2011, p. 377-381, fig. 2-3; vezi și Culică 1976, p. 128.

¹⁷ Lovag 1980, p. 226, 228, fig. 3/3-4, 7.

inele cu simbolul mielului, aflate împreună cu monede, dintre care cea mai recentă este de la regele Andrei al III-lea (1290-1301)¹⁸.

Iconografia prezintă pe monedele regilor maghiari, începând cu Andrei al II-lea și încheind cu Carol Robert, dar și pe piesele sculpturale romanice, pledează pentru aceeași datare ulterioară invaziilor tătare¹⁹, Transilvania adoptând iconografia și în arta sculpturală gotică (secolele XIV-XV)²⁰. Contemporană primelor manifestări amintite și datată în a doua jumătate a secolului al XIII-lea este crucea procesională de la Csnădie, pe *verso*-ul căreia este reprezentat Mielul Domnului (**fig. 7/1**)²¹. Din același mediu transilvan se cunosc și alte artefacte cu acest simbol: o posibilă capsulă din argint aurit, datată la începutul secolului al XV-lea²², cu analogii într-o pixidă păstrată de Muzeul Brukenthal din Sibiu, de la Seliștat, ultima datată în prima treime a secolului al XV-lea²³ (**fig. 8/2**) sau sigiliul lui Petrus din Brașov, rector al capelei de pe dealul Sf. Martin, de pe un document din anul 1446 (**fig. 7/2**)²⁴. Sibiul ne oferă și el câteva exemple, cel mai vechi din veacul al XIV-lea, realizat probabil chiar în cetatea sașilor²⁵. Urmează cronologic un alt caz, din anul 1505, când în testamentul Ursulei Paulin (văduvă a unui meșter argintar) este amintită și o marcă pentru confecționarea unui *Agnus Dei*²⁶. Un inventar din anul 1527 al bunurilor Confreriei *Corpus Christi* din Sibiu cuprindea și el opt medalioane de tipul *Agnus Dei*²⁷, ilustrând folosirea lor în Transilvania până la îmbrățișarea de către sași a luteranismului, la mijlocul secolului al XVI-lea. Într-o categorie aparte intră potirele, care, alături de alte vase, fie de cult, fie de convivialitate, sunt purtătoare până târziu, în zorii epocii moderne, a simbolului menționat: de la Ațel provine un potir din anul 1520, cu unul dintre lobii tălpii decorat în relief cu Mielul Domnului²⁸ (**fig. 8/3**), un altul cu datare apropiată, provine de la Vurpăr²⁹, iar de la începutul secolului al XVI-lea avem un potir de la Veseuș, cu inscripția *AGNUS DEI QUI TOLISI PELLATA*³⁰. O patenă datată în anul 1640, care provine de la Idecu de Sus,

¹⁸ *Ibidem*, p. 226, 233-234, fig. 3/1-2; Szigeti, Rózsa 2024, p. 54-55. Discuția actualizată pentru datarea din spațiul ungar (cu descoperirea de la Hódmezővásárhely), la Litauszki 2012, p. 28-29, pl. XI/1.

¹⁹ Lovag 1980, p. 233-234.

²⁰ Arion 1974, p. 108 (Alțâna, Cluj-Napoca-Biserica Sf. Mihail, Cristian, Richiș, Rugănești, Sibiu-Biserica Sf. Maria, Sânpetru); Popica 2011, p. 54, nota 25 (cheie de boltă de la Biserica Neagră din Brașov).

²¹ Roth 1922, p. 1, nr. cat. 1, pl. 2; Dâmboiu 2008, p. 284, nr. cat. 5.

²² Căndea 2018, p. 96, nr. 673.

²³ Roth 1922, pl. 167; Dâmboiu 2008, p. 295, nr. cat. 34a.

²⁴ Ștefan 2020, p. 46, nota 2, p. 50, fig. 2.

²⁵ Roth 1922, nr. cat. 542; Dâmboiu 2008, p. 62.

²⁶ Dâmboiu 2008, p. 41.

²⁷ Gross 2009, p. 238-239.

²⁸ Dâmboiu 2008, p. 82, 314, fig. 27.

²⁹ *Ibidem*, p. 294-295, nr. cat. 33.

³⁰ *Ibidem*, p. 305, nr. cat. 52.

are inscripție și imaginea Mielului Domnului³¹, iar mai multe capace de căni, precum cea de la Mediaș din anul 1651 (**fig. 8/1**), prezintă simbolul sub forma unor sculpturi³², pe când patera realizată de meșterul argintar Hans Schuller din Sibiu, datată în 1669, înfățișează un blazon cu *Agnus Dei*³³.

Foarte populare în Europa catolică, pandantivele din ceară cu *Agnus Dei* erau confecționate doar la Vatican și beneficiau de sfințirea papei³⁴; după anul 1608, acestea vor fi realizate exclusiv în mănăstirea Santa Croce în Gerusalemme din Roma, dar au început să fie contrafăcute în mai multe colțuri ale lumii³⁵. Cu toate că au fost consacrate ca piese devoționale legate de *sacramentalis* încă din secolul al XIII-lea, depoziția Giuliei Diamante în procesul de inchiziție din Roma împotriva soțului său Francisco de Cordoba, din 26 iulie 1582, arată că aceste pandantive, folosite ca bunuri personale de protejare, asociate altor obiecte, puteau fi văzute și ca obiecte magice, purtătorii lor riscând adeseori să fie judecați de tribunalele Inchiziției³⁶.

Aceste aserțiuni sunt importante pentru circumscrierea cât mai aproape de realitate a unei datări, întrucât potrivit exemplelor din spațiul italian, de pildă, odată cu extinderea cultelor protestante, pandantivele cu *Agnus Dei* sau rozariul erau văzute ca bunuri legate de superstiții, specifice catolicilor³⁷. La fel stăteau lucrurile în spațiul protestant din Anglia, unde, după anul 1571, pandantivele cu *Agnus Dei* au fost interzise³⁸. Prin urmare, atitudinea față de aceste obiecte devoționale începe să difere, în funcție de contextul confesional. Și Transilvania cunoaște transferuri de simboluri între cultele creștine. Sugestiv este exemplul picturii *Portretul lui Petrus Cloos*, parohul evanghelic al Bisericii Negre din Brașov, în care alături de prelatul sas regăsim și două simboluri tipice catolicismului: cu un crucifix și un medalion cu *Agnus Dei* și inscripție. Prezența acestui ultim simbol pe o lucrare din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea nu este pusă pe seama catolicismului știut al lui Joseph Mohr, pictorul lucrării, ci pe seama mesajului inscripției medalionului³⁹.

Și inelul cu *Agnus Dei* din tezaurul de la Laz trebuie să îl înțelegem, prin urmare, ca achiziționat și folosit pentru calitățile sale devoționale și protectoare ale posesorului, foarte probabil cineva de confesiune catolică. În

³¹ *Ibidem*, p. 347, nr. cat. 149.

³² Roth 1922, p. 224-225, nr. cat. 581, pl. 183.

³³ Dâmboiu 2008, p. 367, nr. cat. 196. Chiar și în secolul al XVIII-lea, reprezentările cu Mielul Domnului sunt prezente în argintăria sașilor transilvăneni, așa cum este cazul unei patene datată în anul 1767 (Roth 1922, p. 253, desen nr. 13).

³⁴ Cu toate că unii specialiști coboară vechimea acestor obiecte devoționale în secolele IV-V, ele nu sunt atestate cu claritate mai devreme de secolele VIII-IX (Belcari 2003, p. 445-446, nota 5); vezi, de pildă, un inel cu *Agnus Dei*, din aur, al reginei Merciei, Ethelswith (871-899) (Dalton 1912, p. 29-30, nr. 180).

³⁵ Muller 2018, p. 4, fig. 1; Sousa 2021.

³⁶ Cooper 2018, p. 220-221.

³⁷ *Ibidem*, p. 240.

³⁸ Muller 2018, p. 1-28.

³⁹ Popica 2011, p. 54-56, fig. 1-2.

logica istoriei Transilvaniei, considerăm că tezaurul poate fi datat cel mai târziu în secolul al XVI-lea, probabil anterior Reformei. Reflexele târzii, inclusiv din arta veacului al XVIII-lea, pe fondul revenirii puternice a catolicismului și în Transilvania, nu credem că pot fi luate în calcul.

În altă ordine de idei, ipoteza datării tezaurului în funcție de anul 375, precizat de C. Oancea că ar fi însoțit o inscripție pe coroana din argint, considerăm că, în momentul de față, nu se sprijină pe nicio informație consemnată de A. Amlacher și nici pe logica unui context istoric local. În primul rând, cred că este lămurită confuzia făcută de localnici între un element de podoabă pentru cap (cunună) și o coroană.

Cu toate acestea, suntem datori să semnalăm că zona nu este străină de descoperiri din secolele IV-V, unele dintre ele uitate. Facem efortul să le sintetizăm aici, întrucât unele dintre ele vin pe același filon de recuperare a unor date pierdute în timp. Același C. Oancea, care surprinde astăzi prin diversitatea informațiilor și cunoștințelor sale arheologice, amintea că pe înălțimea cu cetatea (dacică, n.a.) de la Căpâlna, aflată în amonte față de Laz, s-au găsit și monede romane târzii. Neconsemnate de literatura de specialitate, le amintim aici: „s-au găsit bani de pe timpul lui Honorius”⁴⁰ (395-423). Ignorate și netratate niciodată împreună în contextul găsirii lor pe înălțimi cu vechi fortificații antice, certe (vezi Căpâlna)⁴¹ sau posibile (vezi Săsciori)⁴², descoperirile romane târzii menționate fac dovada prezenței unor comunități în puncte strategice din zonele de dealuri ale Văii Sebeșului, pe durata secolelor IV-V p.Chr. Desigur, poate ar fi greșit să vorbim despre intervenții constructive, amenajări defensive în această perioadă în punctele menționate, dar nici nu se pot exclude complet. Descoperirile amintite vin să susțină existența fie a unor drumuri tranzitate de posesorii unor astfel de bunuri, fie a unor sate în epoca romană târzie și postromane în zonă.

Considerații finale

Localitatea Laz nu are un repertoriu bogat al descoperirilor arheologice. Cele mai vechi dintre ele țin de preistorie, din timpul culturii Coțofeni și au fost semnalate din cercetările de teren ale lui Mihai Blăjan, pe platoul *Muncel*, cândva acoperit cu vii, aflat la răsărit de sat⁴³. În locul numit *La Chile*, aflat nu departe de vatra satului, în spatele casei lui Gheorghe Oniță, acum două decenii a fost semnalată apariția unor oase umane, cu prilejul lucrărilor

⁴⁰ Oancea 1907b, p. 165.

⁴¹ De aici provine și o fibulă în formă de „T” databilă în secolul al III-lea (Rustoiu 1990-1993, p. 155-159, fig. 1/2), ce face dovada unei vizite/prezențe romane, ce se interpune între epoca dacică, de funcționare a cetății, și cea postromană.

⁴² Blăjan 1985, p. 94, 100-102, 105, fig. 1.

⁴³ Moga, Ciugudean 1995, p. 115, nr. 102.1; Popa 2012, p. 31, 125-126, fig. 16, 50.

agricole⁴⁴, dar descoperirile (posibile morminte) rămân greu de evaluat și de datat.

Dar, de departe, cea mai cunoscută rămâne fortificația din pământ și lemn ridicată pe înălțimea „Gherghelău”⁴⁵ de pe malul drept al râului Sebeș, deasupra vetrei satului. Cetatea de la Laz⁴⁶, numită de localnici, datorită formei sale, și „La Roată”⁴⁷, este cunoscută încă din secolul al XIX-lea sub numele de „Cetatea de lemn” („Holzburg”)⁴⁸. Numele satului Laz, cel mai probabil, ar trebui raportat la seria de toponime românești legate de „lăzuirea” unor păduri⁴⁹, în folosul activităților de cultivare a pământului, construire de case ș.a. În acest caz, lăzuirea vârfului de deal „Gherghelău” nu excludem să fi coincis cu ridicarea „cetății de lemn”, iar defrișarea să fi fost pusă în folosul defensiv al zonei, care a generat și toponimul „Laz”. Poate nu lipsit de sens este faptul că satul apare menționat prima oară documentar abia în 1403, ceea ce poate sprijini inclusiv o datare târzie a ridicării fortificației de lemn, pe care unii au văzut-o ca posibil contemporană cetății de la Săsciori⁵⁰, dar și amenajărilor defensive de la Căpâlna, ultimele cu un bănuț turn ridicat la finele secolului al XIII-lea⁵¹.

În virtutea realităților medievale ale localității, se pune întrebarea când, în ce conjunctură și cui i-a aparținut tezaurul de podoabe de la Laz. Așa cum se dezvăluie de la sine, în groapa protejată de lespedea din piatră a fost ascuns un lot de obiecte din metale prețioase (aur și argint), care, după descrierea lor, aparțin unui port ceremonial feminin, fie de căsătorie, fie destinat altor evenimente. Toate piesele concură spre o astfel de concluzie, ele putând reconstitui, așa cum de altfel A. Amlacher bine remarcă, un port al unei săsoaice. Este mai puțin probabil ca tezaurul să fi aparținut unei localnice, măcar din simplul motiv că satul Laz, alături de cele învecinate, țineau de comitatul Alba și erau sate românești, în care trebuie să regăsim alte elemente de port, podoabă și simbolistică creștină decât cele asociate în cazul de față.

Pe așa-numita coroană, ce forma podoaba capului, descrisă ca o țesătură din argint, se găseau plăcuțe și cruci. Plăcuțele se întâlnesc și azi în podoaba capului (numită azi cunună sau „bortă”), unde sunt prinse pe două rânduri (**fig. 10**). Monedele din tezaur puteau fi prinse în șirag orizontal sub „borte” și la

⁴⁴ Haida 2006, p. 23. Un alt toponim cu o posibilă valență similară este cel de *Valea Râmeții*, aflat nu departe de *La Chiliz* (*ibidem*, p. 161-162).

⁴⁵ Pentru săpăturile arheologice realizate aici, vezi Berciu 1957.

⁴⁶ Semnalată și atribuită slavilor la Pič, Amlacher 1888, p. 261; vezi și Bielz 1899, p. 25; Halaváts 1912, p. 355-356 (cu datare a cetății în preistorie); Marțian 1920, p. 24, nr. 389; Moga, Ciugudean 1995, p. 115, nr. 102.2; Haida 2006, p. 17-20. Întreaga discuție privitoare la cetate, datarea și semnificația ei, se poate urmări în studiul publicat de Ovidiu Ghenescu (Ghenescu 2010).

⁴⁷ Haida 2006, p. 18.

⁴⁸ Amlacher 1889, p. 36; Halaváts 1912, p. 356; Marțian 1921, p. 41.

⁴⁹ Stahl, Stahl 1968, p. 20.

⁵⁰ Ghenescu 2010.

⁵¹ Glodariu 2006, p. 142.

purtarea lor atingeau fruntea. „Perlele” găsite odată cu banii puteau compune și ele partea superioară și din spate a podoabei, ornamentând cununa de mireasă⁵². Amlacher spune că în așa-numita coroană a recunoscut o centură de săsoaică. Zona gâtului era acoperită cu mărgelile din argint frumos ornamentate cu decor floral în relief. Agrafa de palton din argint, și ea „extrem de frumoasă”, completa portul zonei bustului; tot aici probabil trebuie plasat și lanțul din aur. Ultimele piese care compun portul ceremonial sunt cele câteva inele amintite, unele din aur, altele din argint. Purtarea pe degetele mâinii a mai multor inele era ceva obișnuit în Evul Mediu, iar în cele mai vechi fotografii din epoca modernă observăm același lucru (fig. 6). Detaliul că unul dintre inelele „sigilare” era cu simbolul *Agnus Dei* nu trebuie să surprindă, întrucât încă din epoca arpadiană, în Ungaria astfel de inele s-au dovedit a fi purtate și de femei⁵³.

Cauzele ascunderii tezaurului de podoabe feminine de la Laz pot fi diverse. Date fiind realitățile istorice ale zonei, cel mai plauzibil ar fi să relaționăm tezaurul cu unul dintre atacurile turcești purtate pe Valea Sebeșului. Cea mai cunoscută este campania turcilor din 1438, condusă de însuși Murad al II-lea, fiind și cea care a afectat dramatic Sebeșul și împrejurimile acestuia. Atacul ar fi avut loc la sfârșitul verii lui 1438 și toate satele din Unterwald ar fi fost pustiite și trecute prin foc⁵⁴, deși, concret, din apropiere este amintit doar Călnicul⁵⁵. Evenimentele s-au petrecut în mod similar și în zonele aflate spre vest, unde Romosul și Orăștia au fost distruse de turci la 1438⁵⁶. Prin mijlocitorul Vlad Dracul, Sebeșul a primit oferta să fie cruțat de la distrugere, dacă locuitorii săi acceptau plecarea în robie în Imperiul Otoman, iar conducerea orașului exilul în Valahia. O mică parte dintre sebeșeni au ales să facă rezistență, refugiindu-se într-unul din turnurile cetății, printre ei fiind și celebrul cronicar Georg de Hungaria⁵⁷. Elita Sebeșului, formată din 55 de fruntași, împreună cu familiile lor (*cum aliis 55 pocioribus de Mullenbach et familia eorum*), conduși de parohul Antonius ar fi fost oferiți de sultan lui Vlad Dracul, iar ulterior reîntorși peste un an din captivitate⁵⁸.

⁵² Vezi, de pildă, pentru portul săsesc din zona Sebeșului, Țuțuianu *et alii* 2008, p. 7, 32-33 (foto).

⁵³ Lovag 1980, p. 226.

⁵⁴ Ackner 1856, p. 44; Gündisch 1947, p. 8-9.

⁵⁵ Sonoc, Dudău 2008, p. 163, 168.

⁵⁶ Dörner 2003, p. 51, nr. 85.

⁵⁷ A se vedea mărturiile lui Georg de Hungaria, unul dintre apărătorii Turnului Croitorilor (= Turnul Studentului) din Sebeș (Captivus Septemcastrensis 2017, p. 38-41). Deși apreciat ca fiind primul scriitor german din Transilvania, cu celebrul său tratat despre turci, redactat undeva între vara lui 1480 și primăvara lui 1481 (Erbiceanu 2017, p. 16), în realitate primatul acesta trebuie să îl acordăm așa-numitului „martor sas”, care a participat la lupta de pe Câmpul Pâinii, și care și-a scris memoriile la finele anului 1479 (vezi Szakály, Fodor 1998, p. 349-350, anexa II; Popa 2011, p. 445, 713-714), deci înaintea captivului transilvănean.

⁵⁸ Sonoc, Dudău 2008, p. 152-153, 166.

În atare condiții, nu excludem fuga în munte a unora dintre familiile de patricieni sau dintre familiile mai înstărite afectate de raidul turcesc, înainte de deznodământul menționat. Câteva detalii ale pieselor ascunse, precum inelul cu *Agnus Dei*, dar și „coroana” (cununa) decorată cu cruci, nu exclud din discuție un personaj dintr-o familie preoțească. Ascunderea tezaurului la poalele stâncilor aflate aproape de râul Sebeș, la sud de vatra satului Laz (atestat deja documentar la mijlocul secolului al XIV-lea), sugerează că pe aici se afla și calea ce lega satele din vale de cele din amonte, respectiv de povârnișurile dealurilor ce puteau oferi adăpost.

De altfel, nu ar fi singura corelare a unui tezaur cu tragicul atac al turcilor asupra zonei Sebeșului din anul 1438. Un tezaur monetar, păstrat parțial în colecția dr. Mauksch din Sebeș, ar fi fost îngropat din aceeași cauză⁵⁹. Un alt tezaur, ce provine din colecția Alfred Heitz din Sebeș, format din 1633 piese, foarte multe bătute până în anul 1437⁶⁰, credem fără să greșim că a fost ascuns în fața aceleiași primejdii turcești.

Nu poate fi exclusă din discuție nicio consecință a evenimentelor petrecute în anul 1479, ce au culminat cu înfrângerea turcilor pe Câmpul Pâinii. Turcii au intrat în Transilvania, *per viam Kelnek*, potrivit *Chronicon Dubnicense*. Cunoaștem că zona cuprinsă între Sebeș și Orăștie a fost centrul de acțiune a lui Mihaloglu Iskender-bei, care în data de 11 octombrie 1479 a provocat numeroase distrugerii în rândul așezărilor întâlnite în cale. Împrejurimile Sebeșului au avut cel mai mult de suferit, chiar orașul înregistrând pierderi importante. În ziua premergătoare luptei, însuși voievodul Ștefan Báthory a fost la Sebeș, cerându-le locuitorilor din zonă să se refugieze spre munți și păduri⁶¹. Martorul sas relatează că femeile, chiar și bărbații țărani inutili în luptă au fost evacuați din zona teatrului de luptă⁶². Dar, cu toate acestea, știm că turcii făcuseră un obicei din a captura îndeosebi femei, mai cu seamă pe cele frumoase, pentru a primi un preț bun pe ele, jurisprudența islamică interzicând uciderea lor, a copiilor și a bătrânilor, cu condiția să nu fi participat în calitate de combatanți⁶³.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 174.

⁶⁰ Munteanu 2011, p. 271-337.

⁶¹ Bonfini 1581, p. 612. Așa cum deja am subliniat într-un studiu anterior (Popa 2011, p. 591, nota 3803), dezastrul Sebeșului (Wagner 1978, p. 41) poate fi lesne dedus din efortul pe care Ștefan Báthory îl va depune, în săptămânile următoare bătăliei de pe Câmpul Pâinii, pentru răscumpărarea ostaticilor luați din Sebeș și duși în lanțuri în Țara Românească de către turci, întrucât sebeșenii, în urma pierderilor, nu mai puteau suporta financiar și aceste cheltuieli. La acest efort își dă concursul și domnul Țării Românești, Țepeluș, care ia parte la răscumpărarea sebeșenilor, dar întârzie să-i trimită spre casă (Gündisch 1974, p. 435-436; Szakály, Fodor 1998, p. 324, 334).

⁶² Ursu 1914, p. 143.

⁶³ Dumitrescu 1997, p. 35-36. Cu toate acestea, o frumoasă prizonieră vândută în anul 1438 într-o tabără turcească a avut un preț ridicol de mic, fiind dată în schimbul unei perechi de cizme (*ibidem*, p. 50), ceea ce nu se poate explica decât prin numărul mare de prizoniere oferite spre vânzare.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Possible location of the Laz treasure and the path leading down from the fortress to the village (Google Earth orthophoto map).
- Fig. 2.** The cliffs above the village of Laz, possible location of the hoard (photo: C. I. Popa - 2024).
- Fig. 3.** The medieval wooden and earth fortress of Laz – northern view (photo: C. I. Popa, 2012).
- Fig. 4.** The medieval wooden and earth fortress of Laz – southeastern view (photo: C. I. Popa, 2012).
- Fig. 5.** Medieval ring from Hungary (ca. 1200–1300) with *Agnus Dei*, <https://www.invaluable.com/auction-lot/medieval-bishops-ring-with-agnus-dei-and-inscript-144-c-2bc4acab9f>.
- Fig. 6.** Detail of a Saxon bride's wearing rings in Slimnic in the early twentieth century (postcard).
- Fig. 7.** *Agnus Dei* cross from Cisnădie (second half of the thirteenth century) (1) and signet of Petrus of Braşov (1446) (after Roth 1922 – 1; Popica 2011 – 2).
- Fig. 8.** *Agnus Dei* decoration on the lid of a cup from Mediaş (1651) (1), obverse of the pixide from Seliştat (first third of the fifteenth century) (2), detail on the bottom of a chalice from Aţel (1520) (3) and Romoşel village seal in 1840 (after Roth 1922 – 1; Dâmboiu 2008 – 2–3; 4 – unpublished) (4).
- Fig. 9.** Robert Wellmann (1866–1914) – *Giving a Young Saxon Girl* – painting (Brukenthal National Museum Sibiu).
- Fig. 10.** Head ornament of a Saxon woman, made of silver plates and coins (Ethnographic Museum Braşov).

Abrevieri bibliografice

- Ackner 1856 – Michael J. Ackner, *Die römische Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, în *Jahrbuch der K. K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, II, 1856, p. 3-50.
- Amlacher 1879a – Albert Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Uebergang Siebenbürgen unter Erbfürsten aus dem Hause Oesterreich (1690)*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 15, I, 1879, p. 162-228.
- Amlacher 1879b – Albert Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Uebergang Siebenbürgen unter Erbfürsten aus dem Hause Oesterreich (1690)*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 15, II, 1879, p. 231-295.
- Amlacher 1880 – Albert Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Uebergang Siebenbürgen unter Erbfürsten aus dem Hause Oesterreich (1690)*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 15, III, 1880, p. 415-585.
- Amlacher 1889 – Albert Amlacher, *Wanderungen im Mühlbachgebirge*, în *Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpathen-Vereins*, IX, 1889, p. 27-60.

- Arion 1974 – Gheorghe Arion, *Sculptura gotică din Transilvania: plastica figurativă din piatră*, Cluj-Napoca, 1974.
- Belcari 2003 – Riccardo Belcari, *Un „Agnus Dei” di Giovanni XXII e alcuni oggetti di uso personale ed ornamento*, în Giovanna Bianchi (ed.), *Campiglia: un castello e il suo territorio*, vol. I, Siena, 2003, p. 444-455.
- Berciu 1957 – Ion Berciu, *Descoperiri din epoca feudală timpurie în raionul Alba Iulia*, în *Materiale și cercetări arheologice*, IV, 1957, p. 335-360.
- Bielz 1899 – Eduard Albert Bielz, *Die Burgen und Ruinen in Siebenbürgen*, în *Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpathen-Vereins*, IX, 1889, p. 5-48.
- Blăjan 1985 – Mihai Blăjan, *Circulația monetară în județul Alba, argument al continuității populației romanice în Dacia postromană (270 - secolul VII e.n.)*, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 93-112.
- Bonfini 1581 – Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, cu appendix de Ioan Sambuci, Frankfurt, MDLXXXI [1581].
- Captivus Septemcastrensis 2017 – Georg Captivus Septemcastrensis, *Tratat despre obiceiurile, ceremoniile și infamia turcilor*, traducere Ioana Costa, studiu introductiv de Constantin Erbiceanu, București, 2017.
- Călători străini 1973 – Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, București, 1973.
- Cândea 2018 – Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*, Serie nouă, VI.2, *Ungaria*, București, Brăila, 2018.
- Chiriac 2011 – Costel Chiriac, *Un sigiliu paleocreștin de la Noviodunum*, în *Classica et Christiana*, 6/2, 2011, p. 377-385.
- Cooper 2018 – Irene Galandra Cooper, *Investigating the ‘Case’ of the Agnus Dei in Sixteenth-Century Italian Homes*, în Maya Corry, Marco Faini, Alessia Meneghin (ed.), *Domestic Devotions in Early Modern Italy*, Series: Intersections, vol. 59/1, Leiden, Boston, 2018, p. 220-243.
- Culică 1976 – Vasile Culică, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele*, în *Pontica*, 9, 1976, p. 115-133.
- Dalton 1912 – O. M. Dalton, *Franks Bequest. Catalogue of the Finger Rings, Early Christian, Byzantine, Teutonic, Mediaeval and Later*, Londra, 1912.
- Dâmboiu 2008 – Daniela Dâmboiu, *Breasla aurarilor din Sibiu între secolele XV-XVII*, Sibiu, 2008.
- Dörner 2003 – Anton E. Dörner, *Documente și cronici privind istoria orașului și Scaunului Orăștie*, vol. I, *1200-1541*, Cluj-Napoca, 2003.
- Dumitrescu 1997 – Ionel-Claudiu Dumitrescu, *Regimul prizonierilor în Imperiul otoman (secolele XIV-XVIII)*, în *Revista Arhivelor*, 59, 1997, 1, p. 19-68.
- Erbiceanu 2017 – Constantin Erbiceanu, *Studiu introductiv la Georg Captivus Septemcastrensis, Tratat despre obiceiurile, ceremoniile și infamia turcilor*, București, 2017, p. 5-29.
- Ghenescu 2010 – Ovidiu Ghenescu, *Considerații privind datarea cetății de la Laz (com. Săsciori, jud. Alba)*, în *Terra Sebus*, 2, 2010, p. 245-268.
- Glodariu 2006 – Ioan Glodariu, *Valea Sebeșului între istorie și hidronimie*, în *Apulum*, XLIII, 2006, p. 141-144.

- Gross 2009 – Lidia Gross, *Confreiriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)*, Cluj-Napoca, 2009.
- Gündisch 1947 – Gustav Gündisch, *Zur Überlieferung der Türkeneinfälle in Siebenbürgen*, Cluj, 1947.
- Gündisch 1974 – Gustav Gündisch, *Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395-1526*, în *Revue roumaine d'histoire*, XIII, 1974, 3, p. 393-586.
- Haida 2006 – Ilie Haida, *Laz – trecut și prezent*, Deva, 2006.
- Halaváts 1912 – Gyula Halaváts, *Kelnek vára*, în *Hadtörténelmi Közlemények*, 13, 1912, p. 41-53.
- Herrmann 1893 – Antal Herrmann, *A hegyek kultusza Erdély népeinél. A hegy a rumének néphitében. IV.*, în *Erdély. turistai, fürdőügyi és néprajzi folyóirat*, II, 1893, p. 368-394.
- Litauszki 2012 – Zoltán Litauszki, *Árpád- és későközépkori pecsétgyűrűk a Dél-alföldi régióban (Kutatások Bács- Kiskun, Békés és Csongrád megyében)*, lucrare de licență, Universitatea din Szeged, 2012.
- Lovag 1980 – Zsuzsa Lovag, *Árpád-kori pecsétgyűrűk. I.*, în *Folia Archaeologica*, XXXI, 1980, p. 221-238.
- Marțian 1920 – Iuliu Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920.
- Marțian 1921 – Iulian Marțian, *Urme din războaiele romanilor cu dacii*, Cluj, 1921.
- Moga, Ciugudean 1995 – Vasile Moga, Horia Ciugudean (ed.), *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Bibliotheca Musei Apulensis, II, Alba Iulia, 1995.
- Muller 2018 – Aislinn Muller, *The Agnus Dei, Catholic Devotion, and Confessional Politics in Early Modern England*, în *British Catholic History*, 34/1, 2018, p. 1-28.
- Munteanu 2011 – Teodor Munteanu, *A Coin Hoard from the Time of Sigismund of Luxemburg in the Collection of the „Ioan Raica” Municipal Museum in Sebeș*, în *Terra Sebus*, 3, 2011, p. 271-337.
- Oancea 1907a – Constantin Oancea, *Din trecutul și obiceiurile poporului român*, în *Telegraful român*, 10 aprilie 1907, p. 164.
- Oancea 1907b – Constantin Oancea, *Din trecutul și obiceiurile poporului român*, în *Telegraful român*, 12 aprilie 1907, p. 164.
- Pič, Amlacher 1888 – J. L. Pič, Albert Amlacher, *Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren*, în *Sitzungsberichte der königl. Böhmisches Gessellschaft der Wissenschaften*, Praga, 1888, p. 227-280.
- Popa 2011 – Cristian I. Popa, *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne. Monumenta Archaeologica et Historica*, Cluj-Napoca, 2011.
- Popa 2012 – Cristian I. Popa, *Contribuții la preistoria Văii Sebeșului. Locuiri Coțofeni din zona deluroasă*, Cluj-Napoca – Alba Iulia, 2012.
- Popa 2020 – Cristian I. Popa, *Restitutio. Prehistoric Bronze Items in Blandiana*, în *Journal of Ancient History and Archaeology*, 7, 4, 2020, p. 19-31.
- Popica 2011 – Radu Popica, *Un pictor transilvănean din secolul XVIII puțin cunoscut: Joseph Mohr*, în *Studia UBB Historia Artium*, LVI, 1, 2011, p. 51-58.
- Rickard 1947 – F. M. Rickard (ed.), *ARS Quatuor Coronatorum*, vol. LVIII, 1947.
- Roth 1922 – Victor Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens. Goldschmiedearbeiten*, Sibiu, 1922.
- Rustoiu 1990-1993 – Aurel Rustoiu, *Eine T-Fibel mit Scharniereinrichtung aus Căpîlna*, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 155-161.

- Sonoc, Dudău 2008 – Alexandru Gh. Sonoc, Oltea Dudău, *Un presupus tezaur de denari parvi de la Sigismund de Luxemburg din colecția dr. Mauksch și câteva considerații cu privire la campania din Transilvania a sultanului Murad II (1438) și la reflectarea ei în izvoarele scrise*, în *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, II, Sibiu, 2008, p. 149-185.
- Sousa 2021 – Ana Cristina Sousa, *The Agnus Dei „Behind the Mountains”. The Case Study of Carção (Vimioso, Portugal)*, în Gonçalo de Vasconcelos e Sousa (ed.), *Centres and Peripheries in European Jewellery. From Antiquity to the 21st Century*, Porto, 2021, p. 201-214.
- Stahl, Stahl 1968 – Henri H. Stahl, Paul H. Stahl, *Civilizația vechilor sate românești*, București, 1968.
- Szakály, Fodor 1998 – Ferenc Szakály, Pál Fodor, *A kenyérmezei csata (1479. október 13.)*, în *Hadtörténelmi Közlemények*, 111, 1998, 2, p. 309-352.
- Szigeti, Rózsa 2024 – Judit Szigeti, Zoltán Rózsa, *Seals from the Árpád era?*, în *Acta Numismatica Hungarica*, II, 2024, p. 49-60.
- Ștefan 2020 – Alexandru Ștefan, *Practici sigilare în mediul parohial brașovean din a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în Monica Dejan (ed.), *Scriș, scriitură, text în Țările Române (secolele XV-XVIII)*, Suceava, 2000, p. 45-56.
- Țuțuianu et alii 2008 – Adriana Țuțuianu, Sorina Voju, Livia D. Zudor, *Influente și interferențe în costumele tradiționale*, Alba Iulia, 2008.
- Ursu 1914 – Ioan H. Ursu, *Bătălia de pe Câmpul Pâinii (1479)*, în *Revista pentru Istorie, Archeologie și Filologie*, 14 (1913), 1914, p. 138-150.
- Wagner 1978 – Ernst Wagner, *Wüstungen in den Sieben Stühlen als Folge der Türkeneinfälle des 15. Jahrhunderts*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 21, 1978, 1, p. 40-48.

Fig. 1. Posibilul loc al găsimii tezaurului de la Laz și cărarea ce coboară de la cetate în sat (prelucrare pe ortofotoplan Google Earth)

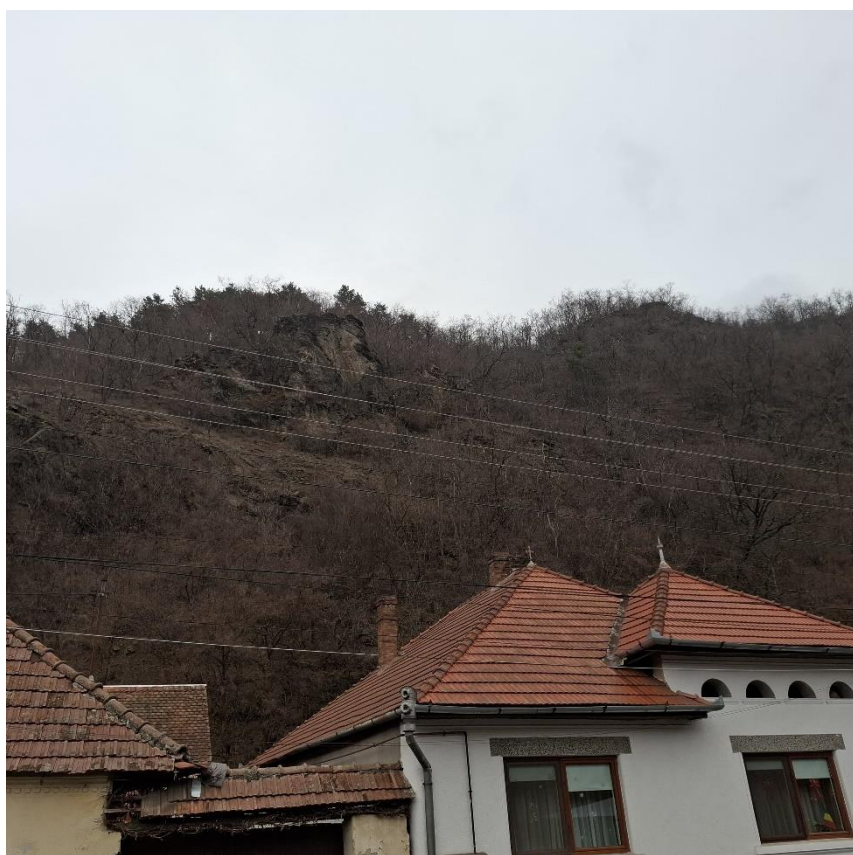

Fig. 2. Stâncile aflate deasupra satului Laz, posibil loc al găsimii tezaurului (foto: C. I. Popa – 2024)

Fig. 3. Cetatea medievală de lemn și pământ de la Laz – vedere nordică
(foto: C. I. Popa, 2012)

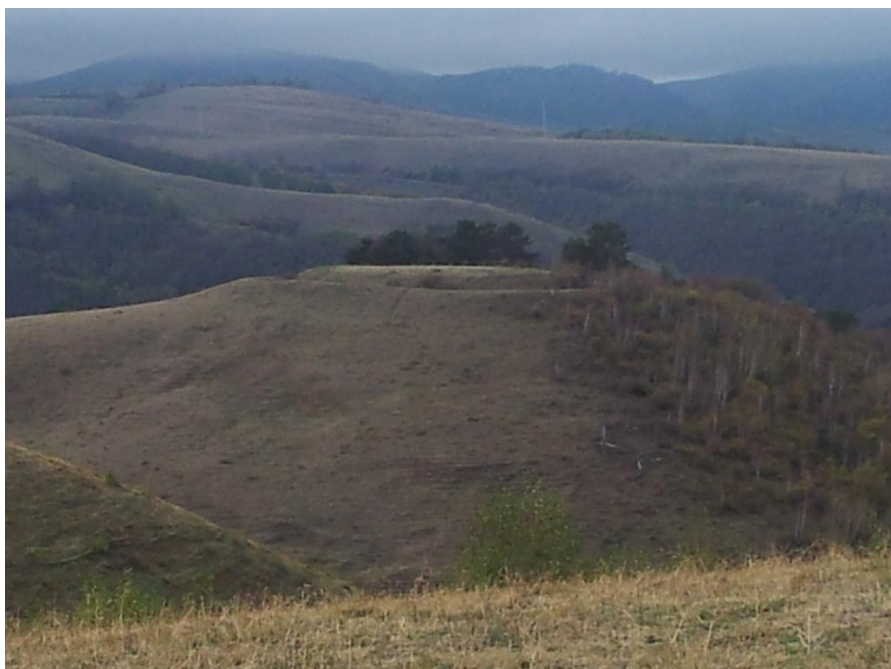

Fig. 4. Cetatea medievală de lemn și pământ de la Laz – vedere sud-estică
(foto: C. I. Popa, 2012)

Fig. 5. Inel medieval din Ungaria (cca. 1200-1300) cu *Agnus Dei*
<https://www.invaluable.com/auction-lot/medieval-bishops-ring-with-agnus-dei-and-inscript-144-c-2bc4acab9f>

Fig. 6. Detaliu cu portul inelelor unei mirese săsoaice din Slimnic la începutul secolului XX (carte poștală)

Fig. 7. *Agnus Dei*: crucea de la Cislădie (a doua jumătate a secolului al XIII-lea) (1) și signetului lui Petrus din Brașov (1446) (după Roth 1922 – 1; Popica 2011 – 2)

Fig. 8. *Agnus Dei*: decorul de pe capacul unei căni de la Mediaș (1651) (1), aversul pixidei de la Seliștat (prima treime a secolului al XV-lea) (2), detaliu de pe talpa potirului de la Așel (anul 1520) (3) și sigiliul satului Romoșel la 1840 (4) (după Roth 1922 – 1; Dâmboiu 2008 – 2-3; 4 – inedit)

Fig. 9. Robert Wellmann (1866-1914) – *Gătirea unei tinere săsoaice* – pictură (Muzeul Național Brukenthal Sibiu)

Fig. 10. Podoabă de cap a unei săsoaice, formată din plăcuțe și monede din argint (Muzeul de Etnografie Brașov)